

FOTO ERIK TERLOUW

DE MARS NAAR HET PARADIJS

door Meerten B. ter Borg

Maïos, koning van Thebe, hoort van het orakel van Delphi dat zijn zoon hem zal doden om vervolgens met zijn vrouw, Locaste, te trouwen. Ontzet geeft hij opdracht zijn zoon, een baby nog, te vondeling te leggen. Niet de wolven en de gieren vinden hem, maar een schaapherder die maakt dat het kind uiteindelijk geadopteerd wordt door de kinderloze koning van Korinthe.

Het kind, Oedipus, volwassen geworden, merkt dat er achter zijn rug om over zijn afkomst wordt gesmoed. Hij vertrekt naar het orakel van Delphi, om zekerheid te verkrijgen. Van het orakel verneemt hij dat hij zijn vader zal doden om vervolgens met zijn moeder te trouwen. Ontzet besluit hij Korinthe te mijden. Onderweg naar Thebe komt hij een vreemdeling tegen, Laios, die hij doodt in een ruzie. Hij trekt verder en bevrijdt Thebe van een plaag. De dankbare bevolking van Thebe nodigt hem uit de plaats van de vermoorde koning in te nemen en met diens weduwe, Locaste, te trouwen. Wat hij doet.

Dit lijkt mij de pregnante vorm van het tragische: dat men het noodlot over zich heen haalt juist doordat men het probeert te ontwijken. Het is ook een hoofdkenmerk van de mens: hij heeft weet van het noodlot, maar niet genoeg om het te ontlopen. Anders gezegd: hij is eindig; hij wil zijn eindigheid ontlopen maar hij kan weten dat dit uiteindelijk niet lukt. In de tragedie wordt de mens, aan de hand van een intrigerend verhaal onontkoombaar met zijn eindigheid geconfronteerd. In de tragische held wordt wat des mensen is, samengegald en uitvergroot. Ieder mens is eindig, weet dat hij eindig is, doet van alles om zijn eindigheid te ontlopen, maar door zijn daden maakt hij wat hij wil vermijden vaak alleen nog maar erger. Ook Oedipus loopt zijn noodlot tegen het lijf in zijn pogingen het te ontlopen.

+++

Het tragische is pijnlijk en onontkoombaar. Wat kan men er tegen doen? Men kan in ieder geval bij elkaar troost zoeken. Het zal dikwijls een schrale troost zijn, maar wel de enige die we als mensen hebben. Daarmee is niet alles gezegd. Er is, ondanks alles, een mogelijkheid het tragische te overwinnen. Die mogelijkheid heeft in het christendom gestalte gekregen. Daar heeft het tragische niet het laatste woord. Daar bestaat de belofte, dat de mens uiteindelijk gered wordt. Daar is verlossing, daar is de goddelijke genade en daar is het eschatologische perspectief: aan het einde der tijden zal alles goed komen.

De Leidse godsdienst-filosof H. J. Heering wijst er in zijn boek *Tragiek* op dat binnen het christendom deze concentratie op de belofte ertoe heeft geleid dat men het tragische in het menselijke bestaan over het

hoofd is gaan zien. In onze cultuur is de aandacht voor het tragische er wel altijd geweest, maar vooral als contrapunt tegenover het dominante idee van de verlossing. Zie ik het goed, dan is het perspectief van de verlossing, het idee dat het tragische niet het laatste woord heeft, de belangrijkste bijdrage geweest van het christendom aan de moderne Westerse cultuur. Dat is des te sterker het geval, waar de mensen, als hoeders van de schepping, zelf geroepen zijn om aan de verlossing in deze wereld een bijdrage te leveren. In de zestiende eeuw ontdekt men dat hun wetenschap hiervoor het geëigende middel is. Het succes van de wetenschap maakt dat zij in de eeuwen daarna ook meer en meer wordt ingezet. Het succes impliceert ook een geweldig optimisme over het menselijk kunnen. Dit is zo groot dat de rol van God bij de verlossing langzamerhand uit het oog wordt verloren. Hij verliest zijn relevantie. Wij kunnen het zelf wel af.

+++

Aan het einde van de 18e eeuw meent men zelf het paradijs op aarde vorm te kunnen geven. „De troon van God is vacant en het canaille vecht om erop plaats te nemen”, schreef de aartsconservatieve denker Joseph de Maistre ten tijde van de Franse revolutie. Hij schreef dit om de tragedie, die zich voor zijn ogen ontrolde te typeren. Het was inderdaad een tragedie; juist in een oprechte poging een ideale samenleving gestalte te geven, schiepen Robespierre en de zijnen één van de meest afschuwelijke bloedbaden uit de geschiedenis. Het is een tragedie, die zich in de moderne tijd zo nu en dan herhaalt. De uitspraak van De Maistre is opvallend, omdat men inderdaad trachtte de God van het christendom, die de tragiek en de menselijke eindigheid ongedaan kon maken, te vervangen. Men wilde het paradijs op aarde realiseren. Dat streven is in de Franse revolutie begonnen en daarmee is men tot op de dag van vandaag doorgeshaald. Enkele uit het christendom afkomstige idealen hebben daarbij een rol gespeeld: vrijheid, het gelijkheidsbeginsel en het individualisme.

Bijvoorbeeld de vrijheid die inhoudt dat het aan de mens zelf is, om te kiezen tussen goed en kwaad. Deze vrijheid wordt uitgebreid. Beslissen om het goede te doen wordt steeds meer beslissen wat het goede is. Wij maken het zelf wel uit, en zo verliest God zijn relevantie. Maar de christelijke traditie verliest zijn relevantie zeker niet: het perspectief van verlossing en het idee van een paradijs aan het einde blijven maatgevend. Vervolgens is er gelijkheid: zijn de mensen aanvankelijk gelijk voor God, welke afkomst ze ook hebben, tot welke groep ze ook behoren; tegenwoordig worden ze onderling gelijk. Ze worden ook gelijk in het beslissen over het te creëren paradijs. Het mechanisme, dat deze beslissingen regu-

leert, verandert ook. Is het eerst de staat, die de toekomst moet vorm geven, in onze tijd is het de markt die bemiddelt in de vormgeving van het paradijs. Deze verandering is niet los te zien vaneen toenemend individualisme. De christelijke individualiteit heeft altijd te maken gehad met het geweten. De mens koos als individu tussen goed en kwaad en werd als individu geoordeeld door God. Zijn sociale bindingen stonden daar los van. Hij kwam ook als individu in het paradijs. Dit individualisme is geradicaliseerd in het streven het paradijs op aarde te verwirkelijken. Ging het er in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw nog om het paradijs in de maatschappij gestalte te geven (bijvoorbeeld in het marxistische rijk der vrijheid), tegenwoordig gaat het erom, dat losse individuen ieder voor zich zoveel mogelijk paradijselijkheid uit de werkelijkheid halen. Dit streven naar paradijselijkheid is losgekoppeld van de gemeenschap. Om paradijselijkheid te bereiken is de markt een geschikt medium dan de staat. Ieder individu kan op de markt onmiddellijk kiezen. De staat dient zich te beperken tot het op ordelijke wijze scheppen van de voorwaarden.

+++

Deze individualisering heeft ook te maken met de traumatische ervaringen, die de mens in zijn streven naar het paradijs heeft opgedaan. De mars naar het paradijs heeft geleid tot ettelijke bloedbaden, waarvan die van Robespierre de eerste was. Dat heeft het geloof in de vooruitgang cynischer gemaakt. Men is minder in een sociaal paradijs gaan geloven en meer in een geïndividualiseerde paradijselijkheid – voor zo lang het duurt.

De troon van God, waar De Maistre over sprak is, dus ten dele een dalend, ten dele een zwakkend cultuurgood. Eerst was het God die besliste wat goed is, toen was het een elite die meende te kunnen beslissen wat goed is, toen was het de burger en tegenwoordig is het de consument op de vrije markt. Het zelfbeschikkingsrecht is daarbij belangrijker geworden en hoeft alleen nog maar geperfectioneerd. Dat dit zelfbeschikkingsrecht illusoir is, kunnen we buiten beschouwing laten: we beschrijven de dominante ideologie, die maatgevend

is voor het menselijk gedrag en die door velen als bevrijdend en goed wordt ervaren. We scheppen onze paradijselijkheid én we genieten van onze paradijselijkheid. We zijn producent én consument van een wereld, waarin het voor ons goed toeven is en waaruit de eindigheid lijkt gebannen. We werken hard om de wereld op rolletjes te laten lopen of om details te verbeteren. Producenten en consumenten wisselen we af. Graag consumeren we artikelen die het symbool zijn van onze technische macht, zoals videocamera's. Daarmee kunnen we bovendien de paradijselijkheid van een vliegvakantie naar een palmenstrand, aan de vergankelijkheid onttrekken. Het palmenstrand kan bijna tot in eeuwigheid worden herhaald.

Dit neemt niet weg, dat de mens sterfelijk blijft. Fantasieën over onsterfelijkheid, zo oud als de mensheid, blijven bestaan. We streven nu naar verwirkelijking ervan, stukje bij beetje. Ziekte voor ziekte trachten we te overwinnen. Maar belangrijker en realistischer is voornamelijk het uitstellen van de dood per individu. Aan afstel zijn we nog niet toe, maar voor uitstel hebben we onvoorstelbaar veel over. Dat is begrijpelijk, want binnen de ideologie van de huidige paradijselijkheid hebben we alleen dit ene leven. Het einde is in toenemende mate het absolute einde.

Maar uitstel is geen afstel en de dreiging van de dood blijft. Daarom is het zaak de dood onschuldig te maken. Pijnloos. Ook ten aanzien van de dood willen we op de troon van God zitten. We willen – als hij onvermijdelijk is – zeggenschap over het moment en de manier waarop. Nog beter, want minder paradoxaal: we willen zeggenschap over het moment en de manier waarop. Het gigantische medische systeem waarover we beschikken is het sluitstuk van ons streven de eindigheid en het tragische uit te bannen. Euthanasie is het sluitstuk van het medische systeem. Hulp bij zelfdoding en de zogenaamde Drion-pil zijn een vervolmaking hiervan.

+++

Nu zijn er mensen die momenteel aanhaken tegen deze laatste stappen – naar aanleiding van de zaak-Chabot, de psychiater die een gezonde vrouw hielp aan een middel om zonder rotzooi, zonder er iemand

mee te belasten, een einde aan haar leven te maken. Zo iemand is de schrijver Willem Jan Otten. Hij vindt dat er een grens is overschreden. Dat is ongetwijfeld waar, maar al tweehonderd jaar worden er grenzen overschreden. Hetzelfde geldt voor andere bezwaren: dat mensen er genoeg aan beleven om op de stoel van God te zitten (dat geeft inderdaad een aangenaam gevoel, dat zag De Maistre ook al) en dat ze niet in elkaar geïnteresseerd zijn (harteloosheid is zo oud als de mensheid). De vraag kan dus luiden: waarom nu ineens verontwaardiging getoond, meneer Otten? Waarom nu opeens gestruikeld?

Nee, deze kritiek van Otten is niet erg indrukwekkend. Al tweehonderd jaar lang wordt bij dergelijke grensverleggingen door sommigen geroepen dat men nu te ver gaat. Maar iedere keer weer blijkt het te gaan om een stap, die na verloop van tijd als normaal wordt ervaren, omdat het nu eenmaal hoort bij het project van de moderniteit, waarin men geloofd. Otten zal dan ook ongetwijfeld worden geklassificeerd als lid van de reactionaire achterhoede, die vooral hierin verschilt van de anti-vaccinatie-delegatie, dat hij pas komt kijken.

De mening van Otten, dat zelfdoding een taboe had moeten blijven, zal dit versterken. Of hier trouwens van taboe-doorkering sprake was, valt te betwijfelen. Was dat het geval geweest, dan was er ongetwijfeld een storm van protest opgestoken. Maar zowel Chabot als Drion oogstte veel meer begrip en lof dan kritiek.

Er is misschien een grens gepasseerd, maar dit werd niet algemeen als pijnlijk ervaren. Er is nauwelijks weerstand, alleen wat frictie. Het punt is dat de nieuwe situatie moet worden ingebed in het recht en in de ethiek. Maar dat zal bij het debat over de hulp bij zelfdoding net zo gaan als voorheen bij het abortus-debat en het euthanasie-debat. Er wordt een analyseerbaar ethisch en juridisch probleem van gemaakt, dat vervolgens wordt opgelost in overeenstemming met een interpretatie van de waarden die binnen het project van de moderniteit (het streven naar paradijselijkheid) gelden als heilig, dat wil zeggen als onaantastbaar, vanzelfsprekend en identiteitsverschaffend en de basis vormend van ons doen en laten.

Otten zou naar mijn smaak inderdaad een reactionair geweest zijn, als hij niet met nog een argument was gekomen: dat het hier niet gaat om een oplossing, maar om een schijnoplossing, die ergere problemen oproept. Want stel, zegt hij, dat bijvoorbeeld de Drion-pil wordt ingevoerd: dan zijn de bejaarden die dood willen, van hun probleem af; maar dan zit iedere bejaarde met het probleem of hij dood moet willen. Een poging om het leven van bejaarden dragelijk te maken maakt het leven van bejaarden nu juist ondraaglijk. En dat, zegt Otten, is tragisch. Dat is tragisch, zoals het streven van Oedipus tragisch was. Otten pleit dan ook voor een hernieuwd besef van

het tragische. Hiermee tilt Otten zijn verantwoordelijkheid uit boven het moralistisch gekrakeel dat achteraf alleen maar een aanpassingsprobleem blijkt te zijn. Besef van het tragische is belangrijk, omdat het tragische nooit is verdwenen. Je kunt het herkennen, bijvoorbeeld in de verzorgingsstaat. Wat begon als een poging de mensen mondig te maken door ze van een aantal problemen te verlossen, eindigde in een onderwerping van de mensen aan een woud van hulpgeversinstenties. In de medische wereld zijn er talloze therapieën die belastender zijn dan de ziekte, maar die toch worden toegepast omdat er hoop is. In de VN-hulp aan de Bosniërs, waarvan niet duidelijk is of ze het lijden van de burgerbevolking niet vergergt in plaats van vermindert.

Het tragische is er altijd geweest, maar in onze ijver het te overwinnen, hebben we het over het hoofd gezien. In ons streven naar paradijselijkheid hebben we een wereld gemaakt die in een aantal opzichten veel onherbergzamer is dan ooit. Pogingen om dit probleem op te lossen laten het afweten. De wereld die we met elkaar geschapen hebben lijkt als een noodlot over ons heen te komen. Misschien dat een hernieuwde aandacht voor het tragische, en het afzien van pogingen het te overwinnen, ons op de één of andere manier zou kunnen helpen.

+++

Een hernieuwd besef van het tragische: daarmee verheft Otten zich boven het reactionaire, maar het brengt hem ook in de problemen. Want het tragische is nu juist hetgene, dat men trachtte te ontlopen in een twintig eeuwen durend project, dat met het christendom begon en in de moderniteit op seculiere wijze wordt voortgezet. Aan de successen die men geboekt heeft ontleent men zijn identiteit en zijn gevoel van veiligheid. Herintroductie van het besef van het tragische, dat zou pas werkelijk taboe-doorkendend zijn. Daar komt bij dat we door een traditie van tweeduizend jaar verleerd zijn om over het tragische te spreken. We zijn in de Westerse cultuur zo afgericht, dat we met ons analytische denken het tragische onmiddellijk opsplitsen in een aantal deelproblemen, die vervolgens een voor een kunnen worden opgelost. We kunnen eigenlijk niets met het besef van het tragische beginnen. We staan sprakeloos. Maar toch, als we het begrip van het tragische willen her-introduceren, dan is misschien die situatie, waarin ook de wetenschap en het analytische denken machteloos staan, het beste aanknopingspunt. Een discussie over euthanasie en hulp bij zelfdoding kan zo een begin zijn van een fundamentele cultuurkritiek.

Meerten B. ter Borg is auteur van het boek 'De dood als het einde', uitg. Ten Have, Baarn.